

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.25>

ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ НА ПРИКЛАДІ СТАТТІ 2 ЄКПЛ¹

Кормош Е.М.,

студентка юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID: 0009-0008-7894-8826

Кормош Е.М. Позитивні та негативні зобов'язання у практиці ЄСПЛ на прикладі статті 2 ЄКПЛ.

Вказується, поєднання позитивних і негативних обов'язків держави відіграє ключову роль у захисті прав людини. Розглядаючи таке базове право, як право на життя (стаття 2 Європейської конвенції з прав людини), Європейський суд з прав людини протягом останніх десятиліть значно поглибив розуміння саме активних обов'язків держави. Це стосується проведення дієвого розслідування випадків смерті, захисту людей від насильницьких дій, виконання зобов'язань у галузі медичного забезпечення та інших сферах. Практика ЄСПЛ свідчить, що для реального забезпечення прав людини необхідні як утримання держави від втручання у певні сфери (негативні обов'язки), так і вжиття активних заходів для попередження порушень (позитивні обов'язки).

Актуальність дослідження зумовлена важливістю системи позитивних та негативних зобов'язань держав для забезпечення фундаментального права на життя (ст. 2 ЄКПЛ). Метою статті є аналіз сутності та розмежування позитивних і негативних зобов'язань держави у світлі судової практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Показано, що права людини потребують як невтручання держави (негативні зобов'язання), так і активних дій для запобігання порушенням (позитивні зобов'язання). ЄСПЛ, використовуючи принцип «ефективності» прав, суттєво розширив доктрину позитивних обов'язків (наприклад, забезпечення ефективного розслідування смерті, захист від насилля, обов'язки у сфері охорони здоров'я).

Проаналізовано матеріальний та процесуальний аспекти статті 2 ЄКПЛ крізь призму рішень ЄСПЛ, зокрема у справах проти України («Юхимович», «Третьякова»). Встановлено, що процесуальний аспект покладає на державу позитивні зобов'язання щодо наявності ефективних засобів юридичного захисту та розслідування у розумні строки. Матеріальний аспект вимагає від держави як утримуватися від порушень, так і вживати заходів, коли вона знала або мала знати про реальну загрозу життю.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення українського законодавства та судової системи для підвищення ефективності виконання позитивних зобов'язань за статтею 2 ЄКПЛ.

Ключові слова: позитивні зобов'язання, негативні зобов'язання, ЄСПЛ, стаття 2 ЄКПЛ, право на життя, ефективне розслідування, судова практика.

Kormosh E.M. Positive and negative obligations in the practice of the ECtHR based on article 2 of the ECHR.

It is indicated that the combination of positive and negative obligations of the state plays a key role in the protection of human rights. Considering such a basic right as the right to life (Article 2 of the European Convention on Human Rights), the European Court of Human Rights has significantly deepened the understanding of the active obligations of the state over the past decades. This concerns the effective investigation of cases of death, the protection of people from violent acts, the fulfillment of obligations in the field of medical care and other areas. The practice of the ECHR shows that for the real protection of human rights, it is necessary both for the state to refrain from interfering in certain areas (negative obligations) and to take active measures to prevent violations (positive obligations).

The relevance of the study is determined by the crucial role of the system of positive and negative obligations of states in ensuring the fundamental right to life (Article 2 ECHR). The article aims to analyze the essence and distinction between positive and negative state obligations in light of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR).

¹ Науковий керівник: к.ю.н., доц. Бадида А.Ю., ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

It is demonstrated that human rights require both non-interference by the state (negative obligations) and active measures by it to prevent violations (positive obligations). The ECtHR, applying the principle of the «effectiveness» of rights, has significantly expanded the doctrine of positive duties (e.g., ensuring effective investigation of death, protection from violence, obligations in the healthcare sector).

The material and procedural aspects of Article 2 ECHR are analyzed through the lens of ECtHR judgments, including cases against Ukraine («Yukhymovych», «Tretyakova»). It is established that the procedural aspect imposes positive obligations on the state regarding the existence of effective legal remedies and investigations within a reasonable time. The material aspect requires the state both to refrain from violations and to take measures when it knew or ought to have known of a real threat to life.

The conclusion highlights the need for further improvement of Ukrainian legislation and the judicial system to enhance the effective fulfillment of positive obligations under Article 2 ECHR.

Key words: positive obligations, negative obligations, ECtHR, Article 2 ECHR, right to life, effective investigation, case law.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлюється тим, що система позитивних та негативних зобов'язань держав є важливою для забезпечення прав людини. Якщо йдеться про таке фундаментальне право як право на життя (ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, далі – ЄКПЛ/Конвенція), то Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) у останні десятиліття суттєво розширив зміст саме позитивних обов'язків. Йдеться про забезпечення ефективного розслідування смерті, захисту осіб від насилля, обов'язки у сфері охорони здоров'я тощо. Судова практика ЄСПЛ демонструє, щоб бути ефективними, права людини потребують невтручання держави (негативні зобов'язання), і, водночас, здійснення нею активних дій щодо запобігання правопорушенням (позитивні зобов'язання). Аналіз вищенаведеного дає можливість краще зрозуміти природу відповідальності держави.

Метою даної статті є аналіз позитивних та негативних зобов'язань держави за ст. 2 Конвенції, а також з'ясування сутності останніх.

Стан досліджуваності. Доктрина позитивних та негативних зобов'язань викликає науковий інтерес багатьох як зарубіжних, так і українських вчених. Розмежування позитивних та негативних зобов'язань держави досліджують такі зарубіжні науковці як: D. Shelt, M. Klatt, D. Xenos, V. Stoyanova та інші. Серед українських вчених – це В. Лемак, Т. Дудаш, Г. Христова, О. Долгун, Н. Устрицька та багато інших. Проте досліджень таких обов'язків щодо ст. 2 Конвенції не є частиною, тож виникає потреба у детальнішому його вивченні.

Наукова новизна полягає у системному підході до питання позитивних та негативних зобов'язань держави, що впливають із права на життя, використовуючи практику ЄСПЛ. У статті показана еволюція підходів до тлумачення, визначено критерії до позитивних зобов'язань, вказано на недоліки українського законодавства, що впливають з позицій у рішеннях ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу.

Відповідно до Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) кожна держава має відносно прав людини зобов'язання щодо гарантування прав і свобод, що гарантуються Конвенцією [1].

Тлумачення зобов'язань, передбачених статтею 1 ЄКПЛ щодо забезпечення прав, які містяться в положеннях ЄКПЛ, Суд наклав позитивні та негативні зобов'язання на договірні сторони. Позитивні зобов'язання можна віднайти в тексті деяких статей ЄКПЛ, які за своєю суттю є такими, що покладають вказані обов'язки на договірну сторону. До прикладу, стаття 2 прямо вказує на те, що держава повинна відігравати проактивну участь у захисті цього права [2]. Отже, позитивні зобов'язання – це певна дія держави, яка спрямована на захист або задоволення цього права.

Але водночас, договірна сторона має щодо цих прав і негативні зобов'язання, тобто заборона для держави діяти такими способами, які б порушили ці права [3]. Прикладом негативного зобов'язання є стаття 3 ЄКПЛ, яка прямо вказує на те, що договірна сторона не повинна застосовувати такі дії відносно людини.

Загалом Європейська система завжди вважала, що негативні зобов'язання притаманні ЄКПЛ, яка майже повністю обмежується гарантіями прав. В процесі застосування конвенції Суд в своїх рішеннях почав покладати на держави позитивні зобов'язання, використовуючи принцип «ефективності» як стандарт тлумачення договорів [4]. Вказаний принцип розкритий Судом у своїх рішеннях. Вперше таку тезу Суд надав в рішенні у справі «Ейрі проти Ірландії», де в пункті 24 Суд висловився так, «ЄКПЛ має на меті гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права практичні та ефективні» [5]. До прикладу, Суд розглядає статтю 2 ЄКПЛ у даній справі не як просте формальне існування закону, що захищає право на життя, а як таке, що потребує вжиття фактичних дій, щоб запобігти загрозам життю. Таким чином, право стає більш ефективним з урахуванням

тих тез, які навів Суд. У рішенні в справі «Онер'їлдіз проти Туреччини», Суд тлумачить і застосовує положення так, щоб зробити їх «практичними та ефективними» (п. 69) [6]. Крім цього, у рішенні у справі «Об'єднання «Ферайн геген Тьерфабрікен» проти Швейцарії» Суд визначає покладення на державу одночасно як негативного, так і позитивного зобов'язання [7]. Отже, в цьому рішенні Суд, спочатку висловлюється про те, що держава повинна здійснювати захист прав людей від тиску зі сторони політичної реклами, але в той самий час держава повинна збалансувати своє законодавство так, щоб не порушувати право на свободу поглядів [8].

Деякі українські вчені висловлюють тезу, що «позитивні і негативні зобов'язання є відмінними, але в той самий час позитивні зобов'язання є додатковими до негативних зобов'язань» [9]. Адже, як вже раніше зазначалося, більшість статей ЄКПЛ за своєю суттю є негативними зобов'язаннями. Щодо питання позитивних зобов'язань, то їх покладення на державу почало застосовуватися у результаті судової практики ЄСПЛ.

У рішенні у справі «Ріс проти сполученого Королівства» Суд вивів певні критерії, які ставляться до позитивних зобов'язань, а саме: а) необхідність державою здійснювати моніторинг дотримання балансу між інтересами суспільства та інтересів приватних осіб; б) обсяг обов'язків держави залежить від конкретної ситуації в кожній країні – зокрема, від того, наскільки складно керувати сучасним суспільством, які саме пріоритети обирає держава та які ресурси вона має для цього; в) такі обов'язки не повинні тлумачитися так, ніби держава зобов'язана вирішувати неможливі або надто складні завдання [10]. З огляду на вище наведене, можна зрозуміти, що як негативні, так і позитивні зобов'язання застосовуються у практиці ЄСПЛ.

Вперше позитивні зобов'язання згадуються у рішенні у справі «Belgian Linguistics Case» (1968) [11], але остаточне формування доктрини позитивних зобов'язань було зроблено у рішенні в справі «Marckx v. Belgium» (1979) [12], у результаті чого останні починають покладатися на державу, проте вони мають однаково важливе значення для забезпечення основоположних прав і свобод людини. Адже позитивні зобов'язання спонукають країну впроваджувати більш ефективні норми законодавства, які спрямовані на те, щоб в демократичному суспільстві не було можливості порушувати як самою державою цих прав, так і порушення їх у суспільстві.

Що ж до негативних зобов'язань, то більшість норм ЄКПЛ прямо забороняють державі порушувати такі права людини. У результаті аналізу практики ЄСПЛ, можна зробити висновок, що Суд на початку своєї діяльності покладав на державу тільки негативні зобов'язання, які охоплювали тільки одну частину захисту прав людини. З огляду на це можна помітити необхідність створення певних заходів, які б попереджали порушення прав людини. Адже певні рішення Суду або не беруться до уваги Договірною державою, або якщо і виконуються, то через певний період часу призводять до повторних заяв від громадян та людей, які проживають на території такої Договірної держави. Тож такі заходи мали б на меті: по-перше, попередити більшу кількість порушень прав людини з боку Договірної держави, і по-друге, більш ефективно впливати на ті порушення, які вже були здійснені Договірною державою або окремою групою суспільства по відношенню до прав іншої людини.

Найкраще ілюструє застосовування позитивних та негативних зобов'язань до Договірної держави стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя». Дослідження рішень у справах щодо України по статті 2 ЄКПЛ, розкриває багато аспектів недосконалості українського законодавства та розслідування справ.

У цьому аспекті кожне рішення у справі ЄСПЛ умовно поділяє статтю на матеріальний та процесуальний аспект, тож відповідно до цього Суд виносить рішення щодо порушення матеріальної або процесуальної частини статті ЄКПЛ.

Процесуальна частина містить у собі позитивні зобов'язання для держави. Так, у рішенні у справі «Юхимович проти України» у контексті вказаного процесуального аспекту можна виділити такі основні позиції Суду:

«Суд повторює, що обов'язок захищати право на життя за статтею 2 Конвенції вимагає існування певної форми ефективного розслідування, коли особа була вбита в результаті застосування сили» (п. 63 рішення);

«розслідування повинно також бути ефективним у тому розумінні, що воно має бути здатне призвести до встановлення, чи була або не була застосована сила у таких справах виправдана за цих обставин, та встановлення і покарання – за необхідності – винних осіб. Це не є обов'язком досягнення результату, а обов'язком вжиття заходів. Органи державної влади повинні вживати всіх розумних заходів для збирання доказів, які стосуються події, у тому числі, *inter alia*, показань свідків, висновків судово-медичних експертиз та, якщо треба, висновків розтину тіла, які надають повну і точну інформацію про тілесні ушкодження, а також результатів об'єктивного аналізу медичних висновків, включно з висновками про причину смерті. Будь-який недолік у розслідуванні, який перешкоджає встановленню» (п. 65 рішення);

«у зв'язку з цим існує вимога оперативності та розумної швидкості. Очевидно, що під час розслідування можуть виникнути складнощі та перепони, які перешкоджають його прогресу у конкретній ситуації. Однак оперативна реакція органів державної влади під час розслідування випадків застосування сили зі смертельним наслідком загалом є надзвичайно важливою для підтримання громадської довіри в їхню відданість принципу верховенства права та здатність запобігати виникненню змови або терпимості до них» (п. 66 рішення) [13].

Прикладом також може слугувати рішення у справі «Третьякова проти України», у якому ЄСПЛ виділяє такі позиції у процесуальній частині:

«Суд повторює, що у справах, де порушення права на життя чи особисту недоторканність спричинено ненавмисно, процесуальне зобов'язання за Конвенцією щодо створення ефективної та незалежної судової системи не обов'язково вимагає надання кримінально-правового засобу юридичного захисту у кожному випадку. У конкретному випадку неналежного виконання професійних обов'язків медичним працівником це зобов'язання, наприклад, також може бути виконано, якщо правова система надасть потерпілим можливість отримати відшкодування або виключно у порядку цивільного судочинства або у поєднанні з розглядом справи у порядку кримінального судочинства, що дозволить встановити відповідальність певних лікарів і отримати відповідне цивільно-правове відшкодування, як-то відшкодування завданої шкоди та оприлюднення рішення. Також можуть бути передбачені дисциплінарні заходи» (п. 26 рішення);

«статтю 2 Конвенції не буде дотримано, якщо захист, забезпечений національним законодавством, існуватиме тільки в теорії: насамперед він повинен також ефективно працювати на практиці. Отже, Суд повинен розглянути, чи можуть наявні засоби юридичного захисту у сукупності, як вони передбачені законодавством та застосовуються на практиці, вважатися юридичними засобами, здатними встановити факти, притягнути до відповідальності винних осіб і надати відповідне відшкодування потерпілому. Іншими словами, замість того, щоб оцінювати правовий режим *in abstracto*, Суд повинен розглянути, чи розв'язала правова система загалом відповідне питання належним чином» (п. 28 рішення);

«оцінюючи ефективність кримінального провадження, Суд зазначає, що близько п'яти з половиною років випадок розслідувався шляхом проведення дослідчих перевірок. Проте Суд уже встановив, що такі перевірки не відповідають принципам ефективного засобу юридичного захисту, оскільки слідчий може вживати лише обмежений перелік дій, а потерпілий не має офіційного статусу, тобто його ефективна участь у процедурі виключена» (п. 31 рішення) [14].

Є також ряд рішень, що були винесені й щодо інших країн, наприклад, рішення у справі «Лопес де Соуза Фернандес проти Португалії». Аргументи ЄСПЛ полягали у такому:

на відміну від справ стосовно летального застосування сили державними службовцями, коли компетентні органи повинні ініціювати розслідування із власної ініціативи, у справах про медичну недбалість, коли смерть спричинена неумисно, процесуальні зобов'язання держави можуть виникнути в процесі ініціювання проваджень родичами померлого. (п. 214 рішення);

Суд наголошує, що це процесуальне зобов'язання є не обов'язком результату, а лише обов'язком засобів. Таким чином, сам по собі факт того, що провадження стосовно медичної недбалості завершилися несприятливо для зацікавлених осіб не може означати, що держава-відповідач не виконала своїх позитивних зобов'язань за статтею 2 Конвенції (п. 215 рішення) [15].

З огляду на викладені позиції Суду можна зробити висновок, що процесуальна частина статті 2 ЄКПЛ, покладає на державу такі позитивні зобов'язання як ефективні засоби юридичного захисту. Тобто наявність такої законодавчої бази, яка не формально існує, а містить можливості ефективного розслідування і захисту основоположних прав. Йдеться про розслідування, що здійснюється у розумні строки та яку не має обмеження для осіб, що здійснюють розслідування, у доступі до загальної інформації про суб'єктів, судово-медичних експертиз, медичних висновків, показань свідків тощо. Цей обов'язок має на меті вжиття всіх можливих заходів для розслідування справ, пов'язаних з смертю особи.

Інший компонент – матеріальний аспект статті 2 ЄКПЛ покладає на договірну державу як негативні, так і позитивні обов'язки. Суд у своїх рішеннях тлумачить те, як саме повинні виконуватися такі зобов'язання державою. Проаналізуємо кілька рішень у справах ЄСПЛ у цьому ключі.

У рішенні у справі «Сафі та інші проти Греції» ЄСПЛ виводить такі позиції:

1) найважливіше питання в цій справі — чи діяли органи влади в такий спосіб, щоб забезпечити життя заявників і їхніх родичів, зробивши збереження їхнього життя справжнім пріоритетом (п. 148 рішення);

2) перше речення статті 2 § 1 Конвенції зобов'язує державу не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й вживати заходів для його захисту (п. 149 рішення);

3) проте обсяг цього зобов'язання не повинен тлумачитися як такий, що покладає на владу надмірний або неможливий тягар. Щоб виник позитивний обов'язок, слід довести, що влада знала або

мала знати про реальну та безпосередню загрозу для життя конкретної особи та не вжила заходів, які могли б запобігти цій загрозі (п. 150 рішення);

4) Суд визнавав позитивні зобов'язання держави у сфері охорони здоров'я, небезпечної діяльності, дотримання правил безпеки тощо. Через важливість статті 2 у демократичному суспільстві, Суд зобов'язаний ретельно перевіряти не лише дії державних органів, а й загальний контекст, включно з плануванням і контролем. Щоб встановити порушення, Суд застосовує стандарт доказування «поза розумним сумнівом», який може ґрунтуватися на переконливих непрямих доказах або презумпціях факту (пп. 151-153 рішення) [16].

У рішенні у справі «Юхимович проти України» (п. 74 рішення) ЄСПЛ аргументує, що «під час оцінки фактичних доказів Суд керується критерієм доведеності «поза розумним сумнівом», проте зазначає, що така доведеність може також впливати зі співіснування достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою висновків або подібних неспростовних презумпцій факту. У зв'язку з цим «Суд також повторює, що у всіх випадках, коли неможливо точно встановити обставини справи з причин, об'єктивно пов'язаних з діями органів державної влади, Уряд держави-відповідача повинен достатньо та переконливо пояснити послідовність подій та надати вагомі докази, що можуть спростувати твердження заявника. Якщо Уряд цього не зробить, Суд може зробити відповідні висновки» [17]. Як видається, матеріальна частина статті 2 ЄКПЛ спрямована на захист такого права закріпленням його у нормативно правових актах, як охоронюваного державою. Закріплення за договірною стороною негативного обов'язку утриматися від його порушення, також захист від порушення його частиною суспільства, в той момент, коли держава могла або мала знати про можливість порушення даного права, прийняти заходи для захисту такого права.

Висновки. Позитивні та негативні зобов'язання мають прямий зв'язок з захистом прав людини, або, власне і є тим захистом, адже будь-яке право, зокрема, й право на життя передбачає утриматись від втручання (негативний обов'язок), а також здійснити певні активні дії щодо його захисту. У процесі розгляду справ ЄСПЛ встановлює, чи повинна договірна держава відповідати за порушення людських прав.

Щодо еволюції, то з самого початку ЄСПЛ, розглядаючи справи про порушення прав людини, покладав на державу тільки негативні зобов'язання, але з плином часу таких зобов'язань стало недостатньо для того, щоб були дотримані права людини. Тож Судом було створено доктрину позитивних та негативних зобов'язань (1960-ті роки), а вже наприкінці 1970-х років така доктрина була сформована остаточно. Висновуємо, що існування доктрини значно покращує становище людей у договірних державах. Але як можна побачити з практики, навіть при застосуванні обох видів зобов'язань, договірна сторона може продовжувати порушувати закріплені в ЄКПЛ основоположні права людини.

Тож у результаті аналізу практики ЄСПЛ, можна побачити необхідність у створенні та застосуванні певних видів заходів, які не тільки б змогли повпливати на виконання державою зобов'язань та рішень ЄСПЛ, а й спонукало б її не повторювати таких дій навіть через певний проміжок часу. Як приклад наведемо ст. 2 Конвенції, де негативним зобов'язанням держави є утримання від дій, які б порушували закріплене в статті право на життя. А от щодо позитивних зобов'язань, то їх можна поділити на два блоки: перший – коли самою державою в особі правоохоронних органів порушується таке право, другий – коли таке право порушується суспільством (у такому випадку держава повинна не тільки здійснити ефективне розслідування, а й надати можливість кримінального, цивільного та дисциплінарного захисту на практиці, а не в теорії).

Наостанок, вважаємо, що в Україні є необхідність удосконалення судової системи в аспекті дотримання розумних строків розгляду справ, системи правоохоронних органів та органів досудового розслідування, які могли б ефективніше здійснювати свої функції через підвищення їх професійної кваліфікації, надання їм більшого доступу до необхідної для розслідування справи інформації та розширення їх повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950). Ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 23.04.2025).
2. Dinah Shelton. The Oxford Handbook of International Human Rights Law. Oxford University Press. Great Clarendon Street, Oxford, OX2 6DP, United Kingdom. 2013. 1018 p. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/the-oxford-handbook-of-international-human-rights-law-9780199640133-0199640130_compress.pdf (дата звернення: 21.03.2025).
3. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_33.

4. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання дережави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 247. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_33.
5. Справа Ейрі. Рішення. Страсбург, 9 жовтня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_332#Text (дата звернення: 07.03.2025).
6. Case of Neryildiz v. Turkey. (Application no. 48939/99). Judgment. Strasbourg. 30 November 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614> (дата звернення: 23.04.2025).
7. Case of VgT Verein Gegen Tierfabriken v. Switzerland. (Application no. 24699/94). Judgment. Strasbourg. 28 June 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-59535> (дата звернення: 23.04.2025).
8. Case of VgT Verein Gegen Tierfabriken v. Switzerland. (Application no. 24699/94). Judgment. Strasbourg. 28 June 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-59535> (дата звернення: 23.04.2025).
9. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання дережави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_33.
10. Case of Rees v. the United Kingdom. (Application no. 9532/81). Judgment. Strasbourg. 17 October 1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57564> (дата звернення: 23.04.2025).
11. Belgian Linguistics Case. (Application no. 2126/64). Judgment. Strasbourg. 23 July 1968. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-55398> (дата звернення: 23.04.2025).
12. Case of Marckx v. Belgium. (Application no. 6833/74). Judgment. Strasbourg. 13 June 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57534> (дата звернення: 23.04.2025).
13. Справа «Юхимович проти України». (Заява № 11464/12). Рішення. Страсбург. 17 грудня 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-209843> (дата звернення: 23.04.2025).
14. Справа «Третьякова проти України». (Заява № 63126/13). Рішення. Страсбург. 04 листопада 2021 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214656> (дата звернення: 23.04.2025).
15. Case of Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal. (Application no. 56080/13). Judgment. Strasbourg. 19 December 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179556> (дата звернення: 23.04.2025).
16. Case of Safi and others v. Greece. (Application no. 5418/15). Judgment. Strasbourg. 7 July 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-218512> (дата звернення: 23.04.2025).
17. Справа «Юхимович проти України». (Заява № 11464/12). Рішення. Страсбург. 17 грудня 2020 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-209843> (дата звернення: 23.04.2025).